

אמות המידה של הצדק

בפרשתנו אנו פוגשים, לראשונה בתורה, הצגה מפורשת של כלל בעל משמעות מרחיקת לכת:

לֹא יוֹמְתוּ אָבוֹת עַל בָּנִים, וּבָנִים לֹא יוֹמְתוּ עַל אָבוֹת; אִישׁ בְּחֻטָּאוֹ יוֹמְתוֹ (דברים כד, טז).

העדויות ההיסטוריות שברשותנו מלמדות על מה שהכלל הזה שולל: ענישה עקיפה, דהיינו הרעיון שאדם אחר יענש על פשע שפשעתי. כפי שמדגים נחום סרנה בספרו על ספר שמות:

בחוקי ממלכת אשור התיכונה, למשל, העונש על אונס בתולה לא-מאורשה הגרה בבית אביה הוא אונס אשת האנס ואילווצה להישאר ברשות אביה של הבתולה שנאנסה. חמורבי קבע שאם גבר מכה אישה הרה, וגורם לאובדן ההיריון ולמותה, פתו של התוקף היא המוצאת להורג. אם בית התמוטט ובנו של בעל הבית נהרג, העונש הוא הוצאה להורג של בן הבנאי ולא הבנאי עצמו.¹

התנ"ך עצמו מספק לנו מידע על דרך יישומו של כלל זה. יואש, אחד הצדיקים במלכי יהודה, ניסה להיאבק בשחיתות בקרב הכהנים, ונרצח בידי שניים מפקידיו. ירש אותו בנו אמציה, ועליו אומר הכתוב כך:

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

וַיְהִי כַּאֲשֶׁר חִזְקָה הַמֶּלֶכָה בִּידוֹ, וַיֵּךְ אֶת עַבְדֵּי הַמִּכִּים אֶת הַמֶּלֶךְ אָבִיו. וְאֵת בְּנֵי הַמִּכִּים לֹא הָמִית, כְּכַתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר צִוָּה ה' לֵאמֹר: לֹא יוֹמְתוּ אָבוֹת עַל בָּנִים, וּבָנִים לֹא יוֹמְתוּ עַל אָבוֹת, כִּי אִם אִישׁ בְּחֻטָּאוֹ יוֹמְתוֹ (וכתיב: ימות) (מל"ב יד, ה-ו).

כאן מתבקשת השאלה איך מתיישב עיקרון זה עם הרעיון המוצהר ארבע פעמים בתורה שילדים עשויים לסבול בגלל חטאי הוריהם. "ה', ה'! אֵל רַחוּם וְחַנּוּן, אֲרֹךְ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְאֶמֶת, נָצַח חֶסֶד לְאַלְפִים; נָשָׂא עֲוֹן וּפְשָׁע וְחַטָּאָה. וְנִקָּה - לֹא יִנָּקֶה; פֶּקֶד עֲוֹן אָבוֹת עַל בָּנִים וְעַל בְּנֵי בָנִים, עַל שְׁלִשִּׁים וְעַל רְבָעִים" (שמות לד, ז; ראו גם שמות כ, ה; במדבר יד, יח; דברים ה, ח).

התשובה הקצרה פשוטה: יש הבדל בין צדק אנושי לצדק אלוהי. אנחנו איננו אלוהים. איננו יכולים להביט אל תוך ליבם של פושעים וגם לא להבין את מלוא ההשלכות של מעשיהם. לא לנו הסמכות להחיל צדק מוחלט ולהתאים את הפגעים שיבואו על אדם לפגעים שהוא מחולל. הרי אפילו מהיכן להתחיל איננו יודעים. איך מענישים רודן האחראי למות מיליונים מבני עמו? איך שוקלים את מלוא ההיקף של פציעה קשה והרסנית שגרם נהג שיכור, פציעה שתשפיע גם על כל בני משפחתו כל ימי חייהם? איך מחשבים למשל את מידת האשמה של אותם גרמנים שידעו על הנעשה בשואה אך לא נקפו אצבע ולא פצו פה לעזרת הקורבנות? אשמה מוסרית היא מושג שקשה להחילו הרבה יותר מאשר אשמה משפטית.

הצדק האנושי מוכרח לפעול בתוך אמות המידה של ההבנה האנושית והסדר האנושי. מכאן הכלל הנחרץ: לא לענישה עקיפה. רק עושה-העוול צריך לסבול, וזאת רק לאחר שאשמתו הוכחה

בהליך משפטי הוגן שאין בו משוא פנים. זה עיקרון היסוד המוצג לראשונה בפרשת כי תצא.

אבל הסוגייה אינה מסתכמת בכך. אצל שני נביאים מאוחרים, ירמיהו ויחזקאל, יש התנגדות מפורשת לרעיון שילדים יסבלו בגלל חטאי הוריהם – אפילו כשעושה הדין הוא האלוהים. כך אומר ירמיהו בשם ה':

בְּיָמֵי הָהֵם לֹא יֹאמְרוּ עוֹד "אָבוֹת אָכְלוּ בֶסֶר וְשָׁנִי בָנִים תִּקְהִינָה", כִּי אִם אִישׁ בְּעוֹנוֹ יָמוּת: כָּל הָאָדָם הָאֵכֶל הַבֶּסֶר – תִּקְהִינָה שָׁנִי (ירמיה לא, כח-כט).

וכך בפי יחזקאל:

וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי לֵאמֹר: מָה לָּכֶם אַתֶּם מְשָׁלִים אֶת הַמֶּשֶׁל הַזֶּה עַל אֲדַמַּת יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר "אָבוֹת יֹאכְלוּ בֶסֶר וְשָׁנִי הַבָּנִים תִּקְהִינָה"? חִי אָנֹכִי, נָא! ה' אֱלֹהִים, אִם יִהְיֶה לָּכֶם עוֹד מֶשֶׁל הַמֶּשֶׁל הַזֶּה בְּיִשְׂרָאֵל. הֵן כָּל הַנְּפֹשֹׁת לִי הֵנָּה; כָּנֶפֶשׁ הָאָב וּכְנֶפֶשׁ הַבֵּן – לִי הֵנָּה. הַנְּפֹשׁ הַחַטָּאת הִיא תָמוּת (יחזקאל יח, א-ד).

חז"ל תוהים על כך בתלמוד. אם צודק יחזקאל, מה נגיד על הרעיון המובע בתורה בדבר נשיאת עווננו של אדם בידי נכדיו וניניו – שילשים וריפעים? תשובתם מדהימה.

אמר ר' יוסי בר חנינא: ארבע גזירות גזר משה רבנו על ישראל, באו ארבעה נביאים וביטלו... משה אמר "פָּקֵד עוֹן אָבוֹת עַל בָּנִים", בא יחזקאל וביטלה: "הַנְּפֹשׁ הַחַטָּאת הִיא תָמוּת"².

משה גָּזַר – בא יחזקאל וביטל את הגזרה! לא ייתכן שהדבר כה פשוט. הרי לא משה עצמו גזר את הגזרה, אלא הקב"ה. למה מתכוון ר' יוסי?

כוונתו, כך נראה לי, היא זאת. מושג הצדק המושלם נמצא מעבר להבנה האנושית, מן הטעמים שכבר ציינתי. אף פעם לא נדע מהי בדיוק מידת האשמה. גם איננו יכולים לדעת את מלוא מידת האחריות. המשנה במסכת סנהדרין (ד, ה) אומרת שהיו מאיימים על עד בדיני נפשות, כלומר במשפט שעשוי להיגזר בו דין מוות, שאם יעיד עדות שקר ואדם יומת על פיה, "דמו ודם זרעיותיו" של הנידון למוות יהיו "תלויין בו", בעד השקר, "עד סוף העולם". כך בדיני אדם; כך בוודאי בדיני שמיים, בצדק אלוהי. כאן לעולם איננו יכולים להבחין בין עונש לבין תוצאה טבעית. אישה מכורה לסמים יולדת ילד מכור לסמים. אב אלים מותקף בידי בנו האלים. מה יש לנו כאן: נקם? גנטיקה? השפעה סביבתית? בצדק האלוהי, להבדיל מזה האנושי, אנו יכולים להגיע להבנה שטחית לכל היותר.

שני דברים עולים בבירור מדברי ה' אל משה. הראשון, שהוא אל של רחמים אבל גם של דין, כי באין דין יש אנרכיה – אך באין רחמים אין אנושיות ואין תקווה. השני, שבמתח בין שני הערכים הללו, רחמיו של ה' גוברים על הדין שלו. רחמיו הם נצחיים ("לְאֶלְפִים", דהיינו לאלפי דורות). ואילו הדין מוגבל לימי חייו של החוטא: "עַל בָּנִים וְעַל בָּנֵי בָנִים, עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רִבְעִים", כלומר הצאצאים שהוא עשוי לראות בחייו.

ירמיהו ויחזקאל מדברים על דבר שונה. הם דיברו על גורלו של העם. הם חיו ופעלו בתקופת גלות בבל. הם נאבקו בהלך רוח של ייאוש בקרב העם. "מה אנחנו יכולים לעשות? אנחנו נענשים

על חטאי אבותינו". לא נכון, אמרו הנביאים. גורלו של כל דור נתון בידיו. שובו אל ה' - וה' יסלח גם על חטאי אבותיכם וגם על חטאיכם שלכם.

הצדק הוא תופעה מורכבת - והצדק האלוהי מורכב עוד לאין שיעור. ובכל זאת, דבר אחד ברור. לגבי הצדק האנושי, משה, ירמיהו ויחזקאל מסכימים כולם: ילדים לא צריכים להיענש על חטאי הוריהם. ענישה עקיפה היא פשוט עוול.

סביב שולחן שבת

1. האם יכול הדין להיות הוגן לגמרי? האם הצדק המוחלט מצוי בהישג הבנתנו?
2. איך נוכל לאזן בין דין לרחמים בהחליטנו כיצד להתייחס למישהו?
3. האם אפשר להימלט לגמרי משגיאות הדורות הקודמים? מתי, אם בכלל, אמור אדם להיחשב אחראי למעשי הוריו?

1 Nahum Sarna, *Exploring Exodus*, Knopf Doubleday, 1986, p. 176
2 מכות כד ע"א.